

BATU MAGYARORSZÁGI HADJÁRATÁNAK JELLEGÉRŐL ÉS A TATÁROK ELVONULÁSÁNAK OKAIRÓL

(O karaktere pohoda Batu v Vengriju i pricsinah uhoda tatar.)

A tatárjárást megszenvedő európai országok közül Magyarország sorsa a legérdeke-
sebb. Míg Oroszország és Lengyelország esetében az ellenállásra képes erők hiánya
ezen államok széttagoltságával magyarázható, Magyarország politikailag egységes volt,
ráadásul a katonai erők mozgósításának az ország egész területére kiterjedő, a központi
hatalom által ellenőrzött fejlett rendszerével rendelkezett. Mégis, csupán néhány, az ost-
romot kiálló vár és az erdők mélyén levő rejték hely jellemzi a magyaroknak a tatárok tá-
madásával szembeni ellenállását.

Batu magyarországi hadjáratának jellegét (1241–1242) a mai napig vitatják a történé-
szek. Az Oroszország elleni támadás egyértelműen rablóhadjárat volt, bekebelezés nél-
kül, de adókivetéssel, a hadjáratok pedig az orosz fejedelemségek területén s határaikon
túl folytatott heves portyák voltak. A Közép-Európa elleni mongol támadásokban azon-
ban különös módon egyesültek a merész támadó hadjáratok az ellenséges területen törté-
nő hosszas „állomásozással”. Ebből következően a történészek máig vitatkoznak azon,
milyen volt a hadjárat jellege: tisztán rablóháború, hódító háború, vagy egyszerűen
olyan felderítő jellegű háború, amely a hódítást előkészíti.

Az osztrák és magyar polgári történetírás nem foglalkozott Batu közép-európai hadjá-
rata jellegének meghatározásával. A leírás szintjén maradt, s még a Magyarország és
szomszédai elleni tatárjárás legkomolyabb kutatói is (G. Strakosch-Grassmann, Dober-
dói Breit J. [Bánlaki], Zichy L.) egyszerű rablótámadásnak s nem másnak tartották azt.

A Magyarország elleni tatár támadás jellegének kérdését először az 50-es években ve-
tették fel a magyar kutatók: Lederer Emma és Schütz Ödön. Lederer és Schütz, miután
alaposan tanulmányozták Kína, Közép-Ázsia, a Kaukázuson túli területek, valamint a
nomád népek elleni tatár hódító hadjáratok módszereit, arra a következtetésre jutottak,
hogy Batu Magyarország elleni hadjárata felderítő jellegű támadás volt, hasonlóan ah-
hoz, ahogy más államok és népek végleges elfoglalását is felderítő hadjáratok előzték
meg (Lederer, 1953; Schütz, 1959). A későbbiekben e nézet számos követőre talált, el-
sősorban a magyar történetírásban. A szovjet történészek közül V. P. Susarin osztja ezt
a nézetet (Susarin, 1970).

Egészében véve azonban a szovjet történészek nem fogadták el Lederer és Schütz el-
méletét. M. A. Pavluskova már az 50-es években jogosan bírálta a felderítő hadjárat
konceptióját. Lederer Emma egyik cikkéről írt recenziójában – a cikk a nemzetközi
kapcsolatok alakulását elemezte az európai tatár hadjáratok idején – M. A. Pavluskova
kifejti, hogy a hadjárat tervei összeegyeztethetetlenek az előzetes felderítő jelleggel.
Pavluskova érvei azonban elsősorban a „kánok kánja” gondolkodásának feltételezett lo-
gikáján alapulnak (egy felderítő hadjáratban Batu nem vetette volna be egész hadseregét
és legjobb hadvezéreit, s nem vezette volna azt személyesen) (Pavluskova, 1945, 408.) s
nem annyira a hadjárat egyes aspektusait jellemző források adatain.

Érdekes álláspontot képvisel a szóban forgó hadjárat jellegéről V. T. Pasuto. Az Oroszország és Közép-Európa elleni tatár támadásról szóló munkáiban azt írja, hogy a tatárok „lovasságuk élelmezési bázisává akarták a magyar Alföldet kiépíteni”. (Pasuto, 1956, 170.) Sajnos Pasuto e gondolatát nem fejlesztette tovább, forrásokkal is alátámasztva azt a hódító háború koncepciójává.

Napjainkban tehát három koncepció létezik Batu 1241–1242-es közép-európai hadjáratának jellegéről. Ez komoly tudományos vita tárgya lehetett volna, a magyar történészek azonban rögtön, komolyabb ellenőrzés nélkül elfogadták Lederer és Schütz álláspontját, a szovjet történetírás pedig V. T. Pasuto feltételezését nem fejlesztette tudományosan ellenőrzött koncepcióvá.

Ugyanakkor valamennyi fent említett álláspont tényleges fogyatékosága, hogy nem fordít kellő figyelmet a részletekre, amelyekből az 1241–1242-es hadjárat dinamikája összeáll. A történészek összességükben értékelik a mongol hadjáratokat, kiemelve a történelmi törvényszerűségeket, pedig még távolról sem merültek ki az egyes hadjáratok külön, részletes elemzésének lehetőségéről.

Nem állíthatjuk, hogy napjainkra nincs eléggé részletes képünk a Magyarország és szomszédai elleni tatár támadásról. Sokat foglalkozott ezzel a magyar és osztrák polgári történetírás (Rosty, 1856; Szalay, 1856; Strakosch-Grassmann, 1893; Doberdói Breit, 1930; Zichy), de nem tartotta kutatási feladatának, hogy meghatározza Batu magyarországi hadjáratának jellegét.

Már az említett történészek is gyakran ellenőrizték a források adatainak helyességét a történelmi földrajz segítségével. A számítások alapján bebizonyosodott, hogy a források által rögzített távolságokat egy ember vagy egy sereg mennyi idő alatt tehette meg. (Strakosch-Grassmann, 1893, 69, 72, 75; Doberdói Breit, 1930, 65; Zichy, 1934, 34–35, 41.) Zichy ezen túl még a napok hosszát, az utak járhatóságát is figyelembe vette (Zichy, 1934, 35).

Ugyanakkor a történelmi földrajz alkalmazása hosszú ideig nem lépett túl az ilyenfajta részfeladatok megoldásán. Györffy György volt az első, aki a Magyarország elleni tatár támadás tanulmányozásához szélesebb nézőpontból közeledett. Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajzáról (X–XIII. sz.) írt nagyszerű művének első kötetében (Györffy, 1963–1987) a tatárjárás következtében elszenvedett veszteségek meghatározásánál a számszerű meghatározást alkalmazta. Györffy módszerének lényege a következő: a fennmaradt oklevelek alapján megállapította az egyes vármegyék lakott településeinek számát; közvetlenül a tatárjárás előtt és a tatárok elvonulása után. A lakott települések számának csökkenését – százalékosan kifejezve – Györffy azonosította az adott vármegyére által a tatárjárás során elszenvedett veszteségekkel.

A magyar történészek túlzónak találták Györffy statisztikáját (M. T., 1984, 1434). Fő ellenvetésük az volt, hogy nem számolt a lakosság nehezen megközelíthető helyekre történő menekülésének s a tatárok elvonulása utáni visszatérésének lehetőségével (Szabó I., 1966, 178). Összefoglaló művének további kötetében maga Györffy is mellőzi a számszerű meghatározás módszerének alkalmazását.

Ugyanakkor a történelmi földrajz eredményei, kiegészítve a számszerűsítési módszerrel, lehetővé teszik, hogy elméleti kérdésekre is választ adjunk. Jelen cikk szerzőjének célja az, hogy az általa kidolgozott kvantitatív módszer segítségével – a hadjárat kronológiai tábláját felállítva – egy elvi kérdésre, nevezetesen az 1241–1242. évi hadjárat jellegének kérdésére adjon választ, újszerűen megközelítve a tatárdúlás okozta veszteségeket és a tatárok elvonulásának okát.

A nomád hadjáratok fentebb említett három típusát elsősorban dinamikájuk és kiterjedtségük különbözteti meg egymástól. A felderítő hadjáratot az ellenség területén végrehajtott gyors rajtaütés jellemzi. A felderítendő országok területén való bármiféle hosszabb tartózkodás veszélyes a felderítő osztagra nézve, mert az osztag nem lehet túl nagy létszámú, hiszen meg kell őriznie a mozgékonyágát. A felderítő osztagnak meglepetés-szerűen kell rajtaütni az ellenségen, megakadályozva, hogy az felkészülhessen a támadás elhárítására. Az ilyen osztag még akkor sem bocsátkozhat hosszú állóháborúba, ha győzött.

Az annexió nélküli rablőháború – dinamikáját tekintve – közel áll a felderítő jellegű háborúhoz. Itt azonban rendszerint előfordulnak gyakori állomásozások, néha elhúzódozó ostromok is. Ugyanakkor a hadvezérek ez esetben is igyekeznek az állóháborút elkerülni.

Teljesen más az annexiót előkészítő hódító háború. Itt az időtényező nem döntő. Az ilyen hadjárat fő célja az, hogy maximálisan tönkretegye az adott ország haderejét, lehetőtlenné tegye az ellenállást, nemcsak a betörés pillanatában, de a megszállás idején is. Itt a gyors portyák összekapcsolódhatnak a hosszas ostromokkal, a fő csatára való készülődéssel.

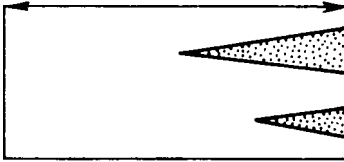
Az egyes típusokra jellemző sajátosságok különösen világosan megmutatkoznak, ha grafikonon ábrázoljuk őket. Felmerül azonban a kérdés, milyen koordináta-rendszerben lehet tudományos alaposságú grafikont készíteni. A földrajzi térkép fogyatékosága jelen esetben az, hogy csak térbeli paraméterek bemutatására alkalmas, holott az időbeliek ábrázolására is szükség van.

Az említett fogyatékoság leküzdésére jelen tanulmány szerzője az alábbi koordináta-rendszert javasolja. Felállításánál a cikk írója abból indult ki, hogy az ellenséges támadás dinamikáját mennyiségileg csak az elfoglalt és továbbiakban megszállt vagy egyszerűen kirabolt területekkel lehet ábrázolni. Más szóval: a támadás „szétárad”-e az országban, vagy úgy mozog, mint vízcsepp az üvegen, nyomot húzva maga után.

Az invázió mindkét esetben a megszállt vagy kirabolt terület alapján „számítható ki”. A grafikonhoz olyan koordináta-rendszerre van tehát szükség, amelyben a függőleges tengely az időmértéket mutatja (napok, hónapok, évek), a vízszintes tengely pedig a területegységeket (négyzetkilométer). E rendszerben a következőképpen ábrázolható a fent említett három hadjárattípus.

Felderítő hadjárat

Az ország összterülete

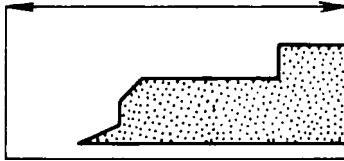

négyzetkilométer

vagy

A kirabolt terület
nagysága*Rablóhadjárat*

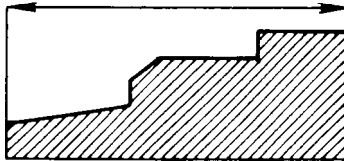
Az ország összterülete

négyzetkilométer

Hódító (annexiós) hadjárat

Az ország összterülete

négyzetkilométer

megszállt terület

Felmerül azonban a kapott grafikon pontosságának kérdése. Természetesen lehetetlen naprakész és négyzetkilométernyi pontosságú grafikon készítése, elsősorban a források adatainak hiányossága miatt. A középkori elbeszélő forrásokban rendszerint csak az adott ország területére történő betörés időpontját említik meg, tehát a határ átlépését s néhány lakott terület elesését. Következésképpen csak hozzávetőlegesen határozható meg, hogy mekkora területet foglaltak el a megszállók egyik vagy másik erődtímeny dokumentumokban rögzített eleste után, s így vihető rá az említett koordináta-rendszerre. Az ily módon kapott pontokat összekötő vonalak hozzávetőlegesen mutatják az adott időpontban elfoglalt vagy kirabolt területet.

E területek meghatározását megkönnyíti, hogy Magyarországon már a kora középkorban kiépült a vármegyerendszer. Több, már a 13. században meglévő vármegye területe egészen 1918-ig változatlan volt, területük meghatározásához felhasználhatjuk tehát a 19–20. század fordulóján készült statisztikákat. (Pl. Láng, 1983; Illyefalvi, 1913).

Ily módon, a magyarországi tatár invázió terjedési grafikonjának elkészítésekor egész vármegyékkel számot vehetünk a tanulmány címében jelzett feladat megoldásához. Ez a megközelítés helytálló a tatárdúlás mértékének meghatározásánál is. Itt azonban pontosítani kell, mit értünk adott esetben a „veszteség” fogalma alatt.

Györfly György kísérlete, hogy vármegyénként határozza meg a tatárjárás okozta veszteségeket, arra int, hogy lehetetlen az *abszolút* veszteség megállapítása, annak minden formájában (a felégetett és feldúlt falvak száma, a megöltek és a tatárok elvonulása után éhen haltak száma stb.). Bizonyos értelemben azok is áldozatai a tatár hordáknak, akiknek sikerült a sűrű erdőkben vagy a hegyekben elrejtőzniük. Hogy ők milyen szenvedéseket viseltek el, arról ékesszólóan tanúskodik Rogerius „Siralmas ének”-ének utolsó fejezete (Rog., XL.). Ebből következően nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy azokban a megyékben, ahová a tatárok betörték, többé-kevésbé a lakosság egésze viselte a veszteségeket. Ez a *relatív* veszteség, amelynek nagyságát Györflynek a népesség nagyságára és az egyes (ritkán, közepesen és sűrűn lakott) vármegyecsoportok népsűrűségére vonatkozó számításai (Györfly, 1960) alapján meghatározhatunk, legalábbis a minimum és a maximum érték határai között.

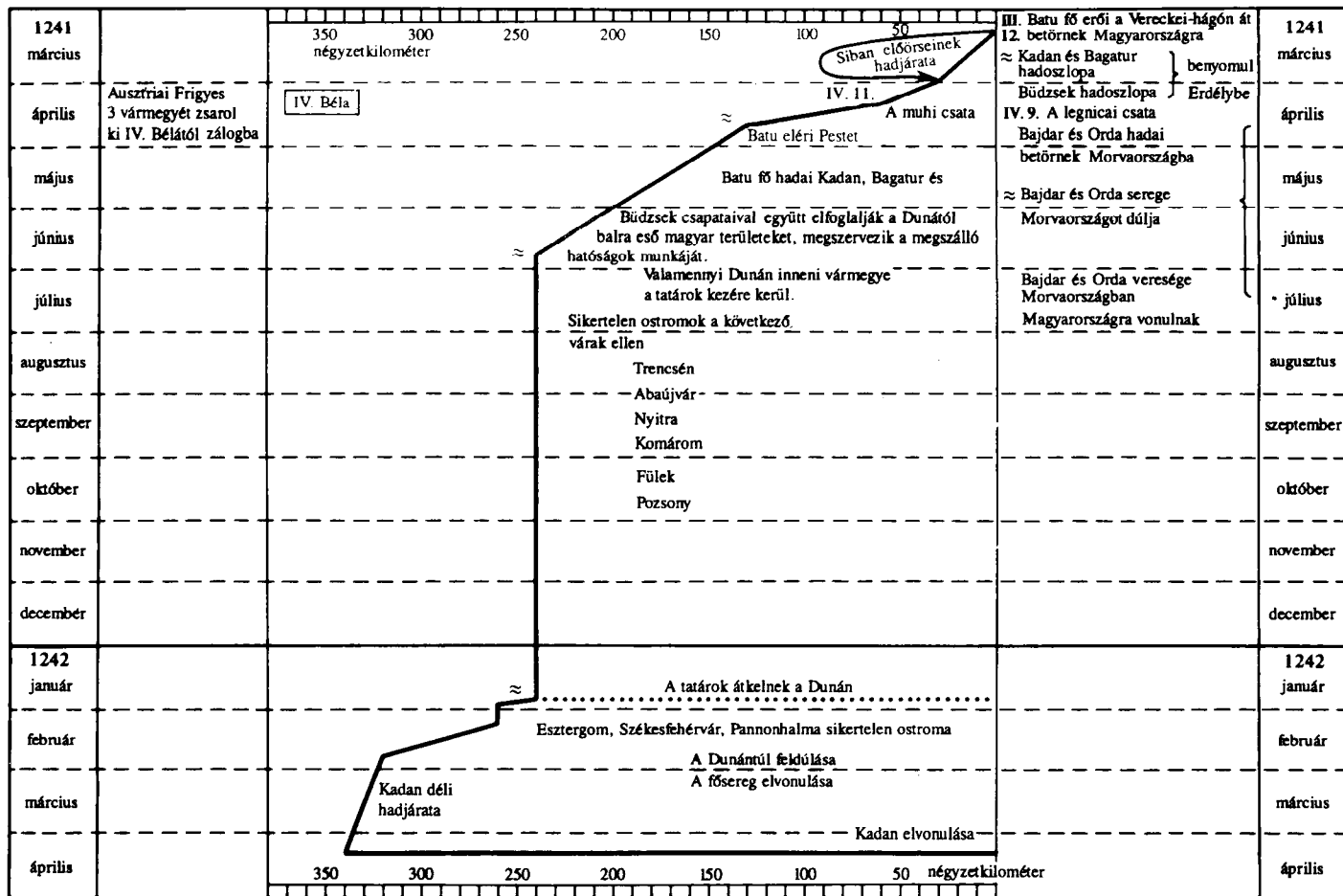
Ami konkrétan Magyarország elleni tatár inváziót illeti, ahhoz, hogy teljes mértékben rekonstruáljuk dinamikáját, nagyon szűkszavúak a források. Gyakorlatilag csak a váradi kanonok, Rogerius mester „Siralmas éneke”, (Rog.) Spalatoi Tamás főesperes „Historia Salonitauorum”-ának 36–39. fejezete (Thomas) és az egyik karintiai kolostorban írt friesalki évkönyv (Ann. Fris.) 1241. évi bejegyzései tartalmaznak datált adatokat. A többi forrás egyszerű, időpontmeghatározás nélküli elbeszélés.

A forrásokban rögzített dátumok és a korszakra vonatkozó történeti földrajz eredményei alapján az alábbi statisztikai képet kapjuk:

Időpont	Esemény	Melyik krónika említi	Az elfoglalt terület (ezer km ² -ben)
1241. március 12.	Batu fő erői betörnek a Vereckei-hágónál	Rog.	—
1241. március 31.	Kadan és Bohetor seregei betörnek Erdélybe	Ann. Fris.	kb. 10
1241. április 2.	Beszterce eleste	Ann. Fris.	kb. 15
1241. április 4.	Koumelburch eleste (Nem azonosított hely)	Ann. Fris.	kb. 20
1241. április 9.	Szeben eleste	Ann. Fris.	kb. 50
1241. április 11.	IV. Béla döntő ütközete a tatárokkal a Muhi pusztán	Több európai krónika	kb. 60
1241. március eleje	Kadan Dalmáciában	Thomas	kb. 320

Ezen túlmenően, a kortárs magyar történetírás által publikált adatokból tudjuk, hogy 1241. június közepére a tatárok gyakorlatilag minden megyét feldúltak a Duna bal partján (MT, 1986, 148), s ez kb. 230 ezer km²-t tesz ki. A Magyar Királyság területe ebben az időben mintegy 380 ezer km² volt, ahol kb. 1,8–2,2 millió ember élt, (Györfly, 1960, 177).

Ami az 1241-es támadás relatív veszteségeinek mértékét illeti, amikor is a tatárok elfoglalták a Dunától balra eső teljes országrész kis- és közepes népsűrűségű és ritkán lakott megyéit, a közvetlen áldozatok és a menekülők számát 0,8–1,3 millió főre tehetjük.

Az így kapott statisztikai adatok alapján felállíthatjuk az 1241–1242. évi hadjárat grafikonját. A leszakított területek nagysága kb. 10 ezer négyzetkilométer, ami teljesen elegendő ahhoz, hogy a hadjárat jellegét megállapítsuk. Az előző oldalon közöljük Batu magyarországi hadjárata időrendi térképét (egyszerűsített változat).

A hadjárat grafikonja alapján az alábbi következtetések vonhatók le:

1. Ezt a hadjáratot nem lehet egyértelműen a fent említett három típus egyikébe sem besorolni. Mindhárom eleme megfigyelhetők benne: Sibán előőrseinek 1241 március–áprilisi hadjárata felderítő jellegű háború, az 1241-es hadjárat hódító, az 1242-es akció pedig tisztán rablőháború.

2. Kétségtelen, hogy a hadjárat hódító háborúként indult. Ezt bizonyítja elsősorban az, hogy a tatárok nem egy helyen törték át a határt s hatoltak gyorsan előre, majd vonultak gyorsan vissza, mint ezt Oroszország feldúlásakor tették, hanem fokozatosan, három oldalról támadva foglalták el Magyarországot. Ennek megvalósítását pedig Bajdar és Orda hadai már 1241. januárjában, tehát két hónappal korábban megkezdték, mielőtt Batu fő serege betört volna a Vereckei-hágónál. Ugyancsak ezt bizonyítja, hogy a megszállt Dunán inneni területeken a tatárok megpróbálták közigazgatást kiépíteni. (Rog., XXX; Pasuto, 1977, 221). Hogy e törekvésük nem volt eredménytelen, azt mindenképp az bizonyítja, hogy a mintegy 150 ezer lovas számláló tatár hordák csaknem egy évig „állomásoztak” Magyarországon, holott még a tavaszi vetés előtt törtek be az országba. Az 1242. márciusi gyors elvonulás tehát nem előre tervezett volt, mint ez Lederer Emma és Schütz Ödön koncepciójából következik.

3. A hadjárat során fokozatosan csökkentek Batu stratégiai céljai, amelyek a helyzet változásával párhuzamosan és a tatár haderő csökkenésének mértékében módosultak.

Ennek kapcsán felmerül a kérdés, végül is miért vonultak el valójában a tatárok Magyarországról. Ez régi vitatéma a magyar történetírásban, s ez a vita elsősorban abból fakad, hogy a tatárok elvonulásának okát sok történész nem az objektív tényezőkben – tehát a katonai-stratégiai helyzet 1242 tavaszán bekövetkezett változásában – látja, hanem a szubjektív tényezőkben: Ögödej nagykán 1241. december 11-i halálában.

Az osztrák és magyar polgári történetírás – Batu magyarországi hadjáratának jellegét figyelmen kívül hagyva – Ögödej halálát tartotta az egyetlen lehetséges oknak, amiért a tatárok elvonultak Magyarországról. Ezt a verziót a legjobb esetben is csak azok a számítások ellenőrizték, hogy vajon a nagykán halálának híre hány nap alatt érte el Batu magyarországi főhadiszállását. (Doberdói Breit, 1930, 190).

A francia pozitivisták történések – az „Egyetemes történet a IV. századtól napjainkig” című mű szerzői (Lavissee, Rambaud, 1897–1903) – ennek kapcsán a következőket írják: „Amikor Magyarországra megérkezett a hivatalos hír haláláról (ti. Ögödejéről – M. Ju.), valószínűleg 1242 márciusában, Batut semmiféle erő nem tarthatta vissza. Maga Szübedej is egyetértett útrakelésével, s intézkedett, hogy ürrítsék ki az egész országot az Adriai-tengertől a Dnyeszterig (Lavissee-Rambaud, 1897–1903, II. 879).

A történeti kutatások jelen állása alapján ez az álláspont eléggé pontatlan, hiszen bizonyított, hogy Batu már jóval előbb tudott Ögödej haláláról, 1242 márciusában aztán egyszerűen csak már a Fekete-tenger melléki sztyeppéken nyomult, Kadan pedig IV. Bélát igyekezett elfogni Dalmáciában – sikertelenül. Egészében véve a fent említett műben kifejtett álláspont azon alapul, hogy Batu gyenge jellemű, erőtlen játékszer volt Szübedej kezében (Lavissee-Rambaud, 1897–1903, II., 877).

Elsőként Lederer Emma igyekezett objektív magyarázatot találni arra a kérdésre, hogy miért fordult vissza Batu a Volga-vidéki sztyeppékre. Véleménye szerint egyáltalán nem volt váratlan a tatárok kivonulása Magyarországról. A magyar történésznek álláspontja szerint ez további bizonyíték arra nézve, hogy az egész 1241–1242-es hadjárat felderítő, előkészítő jellegű volt. Lederer meggyőzően bírálta az elvonulás okait szubjektív tényezőkkel magyarázó álláspontot, s felhívta a figyelmet arra is, hogy Batu nem volt jogosult a nagykán trónjára (Lederer, 1953, 25), oka sem volt tehát arra, hogy hirtelen lóra pattanjon s Európa közepéből Ázsia közepébe vonuljon azért, hogy „hódoljon” az új nagykán előtt, akinek megválasztása valószínűleg nem mehet intrikák és belviszályok nélkül. Végző soron Batu így sem vett részt a három év múlva tartott kurultájon. Lederer azt írja továbbá, hogy a felderítő hadjárat után tervezett hódító háborúra azért nem került sor, mert az orosz fejedelemségekben széles körű tatárelleses mozgalom lángolt fel (Lederer, 1953, 25).

Lederer Emma álláspontja sok követőre talált a magyar történészek körében. Elegendő csak arra utalnunk, hogy a nemrég megjelent „Magyarország története” című összefoglaló mű kora középkori fejezetének szerzői is erre hajlanak (MT, 1984, 1439). A kérdést azonban még nem zárták le teljesen, s erről Herczegh Géza utóbb megjelent könyve, a „Magyarország külpolitikája (896–1919)” című munka tanúskodik (Herczegh, 1987, 39). A probléma tárgyalásakor Herczegh egy további tényezőre hívja fel a figyelmet: „Magyarországon ért véget a tatár lovasságnak szabad mozgást nyújtó pusztaság, amelyen túl aligha harcolt volna olyan sikeresen, mint addig. A keleti hódítók számára Magyarország mint nyugat és dél felé irányuló hadműveleti bázis volt fontos, és miután a további előnyomulásról Batu kán lemondott, az ország megszállása sem látszott célszerűnek.” Az 1241–1242-es hadjárat jelentősége az volt, hogy „kikapcsolta Magyarországot azon tényezők sorából, amelyek veszélyeztethették a tatárok Oroszország feletti uralmát”. (Herczegh, 1987, 39–40).

Ami a szovjet történetírást illeti, az – V. P. Susarint kivéve, aki Lederer álláspontját osztja (Susarin, 1971, 148) – szilárd hazafias álláspontot képvisel, s a tatárok Magyarországról való elvonulását az orosz fejedelemségekben és a magyar területeken fellépő népi mozgalmak eredményének tartja (Pasuto, 1956, 171; Kargalov, 1973, 43). Az álláspont kétségtelenül helytálló, de túlságosan leegyszerűsítő. Annál is inkább, mert míg Oroszországban sok olyan bizonyíték maradt fenn, amely a népek a hódítók elleni hősiességéről tanúskodik, Magyarország esetében csak sikerrel kiállt ostromokról tudunk, de – a legendák kivételével – sehol nincs szó partizánmozgalomról (Pavluszkova, 1954, 408).

E rövid historiográfiai vázlat következtetéseit összegezve azt állapíthatjuk meg, hogy a kérdés megoldhatatlan, ha a tatárok Magyarországról történő elvonulásának okát csak egy, szubjektív vagy objektív jellegű tényezőben keressük. Lederer Emma meggyőzően cáfolta az elvonulást szubjektív indokokkal magyarázó kísérleteket, de koncepciójába sehogy sem illeszkedik be Kadan seregének déli hadjárata. Ha Batu hadjárata egészébe véve előkészítő jellegű volt, akkor miért kellett olyan parancsot adnia Kadannak, hogy minden áron fogja el IV. Bélát? Ez az eredménytelen üldözés 700 kilométeren át tartott (Zichy, 1934, 93).

A tatárok Magyarországról történő hirtelen kivonulásának okait keresve elsősorban azokat a változásokat kell figyelembe venni, amelyek a hadjárat során a stratégiai helyzetben bekövetkeztek.

V. T. Pasuto és Herczegh Géza helyesen jegyzi meg, hogy 1241. március-áprilisában, a hadjárat elején Magyarország meghódítása és annektálása volt a cél, azért, hogy az a tatár lovasság takarmánybázisává s az „utolsó tengerig” terjedő további hadjáratok felvonulási terepévé váljon. Ekkor Batu és hadvezérei úgy gondolták, hogy elég az erejük ennek elérésére. Miután Batu 1241. áprilisának közepére elérte a Duna vonalát, nem fogott menetből az erőszakos átkeléshez, megvárta a többi hadoszlop megérkezését. Amikor ezek május-június folyamán (Bajdar és Orda seregei júliusban) megérkeztek főhadiszállására, a kánok kánja összeszámolta veszteségeit, és értesülve a Morvaországban elszenvedett vereségről, továbbá arról, hogy hátszágában egész sor nyugati szláv erődítmény tart ki, úgy döntött, hogy nem kockáztat, hanem bevárja, amíg a folyó befagyása után természetes módon kelhet át a Dunán.

A „villámháború” ily módon kudarcot vallott, s Batu a saját szemével győződhetett meg arról, hogy hadai napról napra gyengülnek, s egyre alkalmatlanabbá válnak a grandiózus feladat megvalósítására. Már a Dunán való átkelés ideje előtt, még az Ögödej haláláról szóló hír megérkezése előtt elhatározták, hogy elvonulnak.

Viszont közvetlen közelükben, a Duna túloldalán őrizték a Magyar Királyság legértékesebb kincseit, a koronázási és egyéb uralkodói jelvényeket és a kincstárat is. Batu ezért úgy döntött, hogy az „orosz változatot” elrölteti IV. Bélára – kirabolja az országot és adófizetésre kötelezi. Pontosan ettől az időponttól – 1241–1242. telétől – kezdődik a magyar területek tervszerű és a legbrutálisabb formákban történő feldúlása. A tatárok már nem volt érdekük az ország termelőerőinek megőrzése.

Ily módon, az 1242. évi hadjárat célja a királyi kincstár kifosztása és a király elfogása volt. Az első célt, annak ellenére, hogy több hadoszlop jelentős erejét bevetették, nem érték el. Ráadásul Kadan Esztergom, Székesfehérvár és Pannonhalma ostromába „bonyolódott”. Batu látta, hogy ezen erődítmények bevételenek erőltetése rendkívüli veszélyekkel jár hadaira nézve, ezért kiadja a visszavonulási parancsot, ugyanakkor Kadant a király elfogására küldi. A király foglyul ejtése jelentette az utolsó lehetőséget, hogy adófizetésre kötelezheti a lábai előtt fekvő, feldúlt országot. Egyébként a kánok kánjának csak pillanatnyi hasznot hozott a saját maga által kitervelt hadjárat, de a jövőre nézve semmiféle „járadékot” nem jelentett.

Hála Batu körütekintésének és hidegvérének, a visszavonulást teljes hadrendben sikerült lebonyolítani, mellékesen kirabolva az útba eső magyar területeket. Mindez azt mutatja, hogy az 1241–1242-es hadjárat, bár nem hadi kalandnak tervezték, mégsem volt összhangban a mongolok által ismeretlen európai viszonyokkal. Mivel a hadjárat céljai alig voltak reálisak, Batunak kezdettől fogva állandóan korrigálnia kellett azokat. Emellett figyelmet érdemel, hogy igyekezett minél több harcosát megóvni. Éppen ez az oka annak, hogy bár a mongolok már 1241 nyarán akadálytalanul átkelhetek volna a Dunán, ezt csak egy fél év múlva – s akkor is hadicsellel – tették meg.

Így vagy úgy, de Batunak Magyarország esetében be kellett érnie egy viszonylag gazdag zsákmánnyal. Kadan elkeseredett kísérleteit, hogy a jól megerősített, kitűnő természetes védelmi adottságokkal rendelkező dalmát városok védelmét megingassa, nem koronázta siker, még kevésbé IV. Béla elfogását illetően.

Az a tény, hogy Batunak nem sikerült megvalósítania magyarországi hódító terveit, nem rejtheti el a királyság belső gyengeségét. A történeti-földrajzi kutatások lehetővé teszik, hogy a harci események tanulmányozásakor egy-egy győzelem vagy vereség esetén elkülönítsük egymástól a tisztán földrajzi okokat a tisztán katonaiaktól. Ezzel kapcsola-

tosan érdekes lesz összevetni, milyenek voltak Magyarország és Oroszország természeti-földrajzi védelmi vonalai a 13. század közepén.

A 13. század első fele Magyarországnak határait illetően elsősorban azt kell megjegyeznünk, hogy azok – néhány folyó völgy kivételével – különböző magasságú hegygerinceken és hegynyúlványokon húzódtak. Az országot gyakorlatilag három oldalról – északról, keletről és délről – a Kárpátok hegyvonulata védte. Magyar területre csak néhány hágón át tudtak nagy haderők bevonulni. Ha elegendő figyelmet fordítanak e hágók védelmére, s ha a szükséges véderő állt volna rendelkezésre, meg lehetett volna állítani a tatár hordákat Magyarország határain. Az örményeknek éppen a hegyvidék domborzata révén sikerült sokszor feltartóztatniuk az övéknél jóval nagyobb, különböző támadó seregeket.

Ha az orosz fejedelemségek természeti-földrajzi védettségét nézzük az adott időben, akkor az sok tekintetben elmarad a magyar határokétól. Elegendő annyit mondani, hogy Oroszország csaknem valamennyi keleti és déli határa a sztyeppén húzódott, s legfeljebb kisebb erdőség védte. Az orosz határok nyitottsága következtében, továbbá, hogy a tatárok nagy tapasztalatokkal rendelkeztek a lovasságnak sztyepei harcokban történő alkalmazásában, sokkal nagyobb haderőre volt szükség a nomádok támadásának feltartóztatásához, ráadásul a gyeptű bárhol áttörhető volt.

Ami az országon belüli természeti védettséget illeti, itt Oroszország és Magyarország helyzete körülbelül azonos volt. Magyarország területének nagy része síkság, itt-ott dombvidékekkel tarkítva, de még e területeket (Duna-Tisza köze, Alföld, Dunántúl, Kisalföld, Tiszántúl) sem tarthatjuk teljesen védteleneknek. Jelentős részük kiterjedt mocsárvidék volt, s néhány várat és erődítményt is mocsarak határoltak egy vagy több oldalról. Ez szintén természetes védelmet jelentett, sőt az ostrom sikeres visszaverésében is segíthetett (Rog., XL).

A 13. század első felében Magyarországon még hatalmas erdőségek voltak. Éppen ezek az erdőségek váltak a hódítók határtalan kegyetlenkedései elől menekülő lakosság fő búvóhelyeivé. A magyarországi tatárjárás idején éppen az befolyásolta döntő mértékben az elszenvedett veszteségek nagyságát, hogy volt-e vagy sem egy-egy megyében kiterjedt erdőség. A veszteség az erdő nélküli, leginkább meghódított, legnagyobb népsűrűségű területeken volt a legjelentősebb, ott, ahol a nomádok átteleltek és felélték az ételmet és a takarmányt.

Az oroszországinál jóval enyhébb klíma következtében a tatárok Magyarországon nem tudták a befagyott folyókon való átkelésnek azt a kidolgozott és igen hatékony taktikáját alkalmazni, amely sikeres volt a Vlagyimir-Szuzdali fejedelemség feldúlásakor. Sőt mi több, egy olyan széles, bővizű folyó, mint a Duna, amely természetes akadályként két egyenlőtlen részre osztja Magyarországot, lehetővé tette, hogy a magyarok lélegzetvételnyi szünethez jussanak, s ennek jelentősége a legközvetlenebb módon mutatkozott meg a hadjárat során. A Duna több mint egy fél évre feltartóztatta a tatárok nyugat- és dél-nyugat-magyarországi előrenyomulását, ezalatt a dunántúli várakat megerősítették, s ennek következménye, hogy több erőd is sikerrel állt ellen a tatárok támadásának.

Egy-egy készülődő hadjárat céljainak meghatározásakor a tatárok nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy az adott ország területe – a támadás tárgya – alkalmas-e a nomád állattenyésztésre, főként lótenyésztésre. Ha összevetjük a magyar Alföldet és az erdélyi fennsíkokat az orosz síkvidékekkel, arra a következtetésre jutunk, hogy Magyarországon az „utolsó tenger” felé törekvő nomádok számára kedvezőbbek voltak a feltételek az ideiglenes vagy állandó letelepedésre.

Az ország védelmi rendszerében döntő szerepük volt a váraknak és erődítményeknek. Ebből a szempontból annak van a legnagyobb jelentősége, hogy miből építették ezeket a várakat, s hogyan helyezkedtek el az ország területén.

Ami az első kérdést illeti, a 13. század első felében a magyar várak és erődítmények túlnyomórészt földvárak voltak. A forrásokból ismert 124 erődítmény (Zichy, 1934, 76–81) közül csak tíznek voltak kőfalai (Fügedi, 1986, 45). Fügedi Erik jogosan jegyzi meg, hogy a 72 vármegyére eső 10 valódi kővár szinte a semmivel egyenlő (Fügedi, 1986, 49).

Ilyen körülmények között megint csak az erődítmény természetes földrajzi védettségének volt nagy szerepe. Ha a nomád támadásnak sikerrel ellenálló magyar várak földrajzi helyzetét vizsgáljuk, majd mindegyiknél megjeljük a védelem természet adta elemeit: a magas dombokat (Tihany, Pannonhalma), a szigeten (Zalavár) vagy két folyó összefolyásánál lévő félszigeten (Komárom) való elhelyezkedését, vagy azt, hogy mocsarak vették körül a várat (Székesfehérvár) stb.

Az erődítmények egészében véve egyenletesen oszlottak el az ország területén, de mint azt a tatárjárás megmutatta, a földvárak nem jelentettek jelentős akadályt a kínai faltörő gépekkel felszerelkezett nomádok számára. A 10 kővár elhelyezkedése viszont stratégiai szempontból igen előnytelen volt. Fele a Lajta mentén, az osztrák hercegség határán helyezkedett el, 4 Szlovákiában [sic! – Felvidéken], 1 pedig Erdélyben. Mindez arról tanúskodik, hogy a magyar uralkodók alábecsülték egy keletről jövő fegyveres támadás veszélyét. Míg Magyarország nyugati vármegyéit állandóan fenyegette az osztrák hercegek támadása, különösen IV. Béla kortársa, II. Harcias Frigyes uralkodása idején, addig keleten a Halicsi–Vohlníai fejedelemség a magyar expanzió állandó tárgya volt. Elegendő csak arra utalni, hogy IV. Béla öccse, Kálmán herceg 1215–1219-ben halicsi fejedelem volt.

Ily módon, az erődítményeket nézve a magyar királyság teljességgel felkészületlen volt arra, hogy egy nagyarányú keleti támadást visszaverjen. A magyar uralkodók stratégiai szempontból a nyugati határok védelmét tartották fontosabbnak, a német hercegeket veszélyesebb ellenfélnek ítélték meg, mint az oroszokat vagy a Fekete-tenger északi partvidékének nomád népeit. A korabeli Magyarországon az volt az általános vélemény, hogy a nomádok csak addig képesek rövid idejű rablótámadásokra, amíg visszaverésükre fel nem sorakoznak a vármegyei alakulatok.

A tatárok elvonulása után IV. Béla kormányzata határozottan megváltoztatta politikáját a várépítés terén. 1241 előtt a központi hatalom monopóliuma volt az erődítmények létesítése, ezután bárki építhetett várat, ha akart, s volt rá pénze. Sőt, IV. Béla egyfajta nemesi kötelességgé tette a várépítést. A tatárok elvonulásától a király 1270-ben bekövetkezett haláláig Magyarországon 68 új kővár épült.

Ugyanakkor, miközben IV. Béla megértette a várépítés fontosságát, rövidlátónak bizonyult az erődítmények területi elhelyezése terén. Még jobban megerősítették az osztrák határt, sok várat építettek Szlovákiában [Felvidéken], s kettőt-kettőt a magyar–orosz határon, Erdélyben és a Tiszántúlon. Még azután sem foglalkozott komolyan a keleti határok megerősítésével, amikor 1243-ban a volgai és Fekete-tenger melléki sztyeppéken megjelent az Arany Horda.

A történeti földrajzi kutatások pontosították az ország gyengeségének politikai és a haderő gyenge ütőképességének okai mellett a katonai-stratégiai tévedéseket, különösen a várépítés terén. Rámutattak továbbá a földrajzi tényezőkre, amelyek adott esetben igen

fontos szerepet játszottak abban, hogy Batu hadjárata az eredeti célokhoz képest eredménytelenül végződött. Pontosán Magyarország kedvező természeti védelmi adottságain akadtak el Batu tervei, hiszen a hordáival szemben tanúsított magyar ellenállás jóval gyengébb volt, mint Oroszországban, vagy Csehországban.

FORRÁSOK

1. Ann. Fris. Annales Frisacenses. In: Gombos F. Albin: Catalogus fontium historiae Hungaricae, tomus 1, Bp. 1937, 131.
2. Rog. Rogerius magister [Carmen miserabile] In: Gombos F. Albin... tomus 3, 2067–2087.
3. Thomas. Thomas Spalatensis archidiaconus. Historia Salonitanorum. In: Gombos F. Albin... tomus 3, 2223–2254.

FELDOLGOZÁSOK

1. Kargalov, 1973. Kargalov, V. V.: Szverzszenie mongolo-tatarszkogo iga. Moszkva, 1973.
2. Lavisse, Rambaud, 1897–1903. Vszeobscsaja istorija sz IV. sztoletija do nasego vremeni. Pod red. É. Lavisse, A. Rambaud. Moszkva, 1897–1903, t. 2.
3. Lederer. E.: Tatarszkoe nasesztvie na Vengriju v szvjazi sz mezsdunarodnūmi szobütijami épohi. – Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae, t. 11. 1953, No. 1–2, 1–45.
4. Pavluskova, 1954. Pavluskova, M. A.: Annotacija na sztat'ju E. Lederer „Mezsdunarodnue otnosenija v period tatarszkogo nasesztvija”. – Szrednie veka, t. 5. 1954, 407–409.
5. Pasuto, 1956. Pasuto, V. T.: Geroicseszakja bor'ba ruszszkogo naroda za nezaviszimost'. XIII. vek. Moszkva, 1956.
6. Pasuto, 1977. Pasuto, V. T.: Mongolszkij pohod vglud' Evropü. Tataro-mongolü v Azii i Evrope. Moszkva, 1977.
7. Susarin, 1971. Isztorija Vengrii. t. 1. Moszkva, 1971, 147–148.
8. Doberdoi Breit, 1930. Doberdoi Breit J.: A tatárjárás (1236–1242). Budapest, 1930. (Magyar nemzet hadtörténelme, V.)
9. Fügedi, 1986. Fügedi Erik: Castle and society in medievel Hungary (1000–1437). Budapest, 1986.
10. Györffy, 1960. Györffy György: Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts. In: Etudes historique, Budapest, 1960.
11. Györffy, 1963–1987. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I–III. Budapest, 1963–1987.
12. Herczegh, 1987. Herczegh Géza: Magyarország külpolitikája, 896–1919. Budapest, 1987.
13. Illyefalvi, 1913. Illyefalvi Vitéz Géza: Magyarország statisztikája, Budapest, 1913.
14. Láng, 1893. Láng L. és Jekelfalvi J.: Magyarország népességi statisztikája. Budapest, 1893.
15. MT, 1984. Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely György. Budapest, 1984.
16. Rosty, 1856. Rosty Zsigmond: A tatárjárás történelme IV. Béla király idejében. Pest, 1856.
17. Strakosch–Grassmann, 1893. Strakosch–Grassmann, G.: Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241–1242. Innsbruck, 1893.
18. Schütz, 1959. Schütz Ödön: A mongol hódítás néhány problémájához. – Századok, 1959. No. 2–4.
19. Szabó, 1966. Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Budapest, 1966.
20. Szalay, 1856. Szalay László: A tatárjárás Magyarországon 1241/1242. Pest, 1856.
21. Zichy, 1934. Zichy Ladomér: A tatárjárás Magyarországon. Pécs, 1934.

Fordította: Póth Piroska